հիմնադրման շրջանում գրված մի կոչում հայ ժողովրդին ազատության համար պայքարի հանապարհ էր մատնացույց արվում, ազգն արյամբ փրկելու պատգամ տրվում նրան[11]։

Ժանդարմական վարչության կողմից 1875 թ. հայտնաբերված ու ջախջախված այս ընկերությունների գործունեությունն ուղղված էր սուլթանական ու ցարական բռնակալությունների դեմ։ Այդ նույն շրջանում հակապետական գործունեության մեջ էր մեղադրվում նաև ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Հովակիմյանը, որը հայրենասիրական բանաստեղծություններ էր արտասանում և տարածում, «հանցավոր» զրույցներ կազմակերպում համաքաղաքացիների շրջանում»[12]։

1876 թ. Գր. Արծրունին կոչ էր անում արևմտահայերին, բալկանյան ժողովուրդների օրինակով, ապստամբել թուրքական լծի դեմ[13]։

Հանգելով ապստամբելու և Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարին Արծրունին գտնում էր, որ դրանով հայ ժողովուրդը կփրկվի ֆիզիկական ոչնչացումից։

Արևմտահայերն իրենք էլ հանդես էին գալիս թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու ծրագրերով և կաթողիկոսին հղած խնդրագրերում հորդորում նրան զբաղվել իրենց վիճակի բարելավման հարցով։ Կ. Պոլսից չորս հազար անձանց ստորագրությամբ ուղարկված այդ նամակներից մեկում նրանք հուսաբեկ գրում էին, որ հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն կերության անտանելի լուծը թոթափել «...հեղամբ արյամբ մերոյ»[14]։

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1877—1878 ԹԹ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցի արծարծումը Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցան արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման համար։ Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի թուրքական բռնակալական լծից ազատագրման հույսն առավել ցայտուն կերպարանք ստացավ և մղեց նրան իր փրկության համար սեփական ուժերով պայքարելու ուղի։ Գարեգին Սրվանձտյանցն այդ օրերին գրում էր. «Օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ, պատրաստվիլ ու ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազգ մի ենք...»[15]։ Ժողովուրդը արձագանքում էր ազատագրական պայքարի կոչին։ Պանդուխտները Կ. Պոլսից և այլ վայրերից վերադառնալով, իրենց հետ, հարազատներին որպես նվեր, գենք էին տանում միայն[16]։

Առաջին ըմբոստացողները եղան զեյթունցիները։ Տակավին 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին ապստամբ լեռնականներն արդեն կազմել էին Զեյթունն ազատագրելու ինը կետից կազմված մի ծրագիր։ Այն կենսագործելու համար նրանց պատվիրակությունը մեկնեց Կարին

11 Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1967, էջ 312—313։
12 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1405, ց. 521, գ. 396, թ. 82—86։
13 Տե՛ս «Մշակ», 1878, № 28։
14 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 228, վավ. 23։
15 «Մասիս», 1879, № 2224։
16 Տե՛ս Հ. Նշկյան. Առաջին կայծերը, 1930, էջ 83։

և օգնություն խնդրեց ռուսական բանակից, հատկապես իրենց զենք տրամադրելու հարցը դնելով գեներալ Լազարևի առջև։

Պատերազմից հետո սկսված արտագաղթի հախուռն օրերին, դարձյալ Զեյթունն էր, որ եզակի բացառությամբ, չտարվեց գաղթի համատարածով և նրանց որդիներն, իրենց թաղապետ-իշխանների ղեկավարությամբ, Տավրոսի լեռնակածանների վրա երևացին պանդուխտի ցույի փոխարեն հրացան բռնած։ Նորից որոտաց Սարգիս եպիսկոպոս Կիլիկյանի հրապարակորեն օծած թմբուկի զորահավաք ազդարարող ձայնը, որը զեյթունցիների համար հընչում էր որպես ազատագրական պայքարի սրբազան կոչ[17]։

Վերստին ապստամբության դրոշ պարզած զեյթունցիների երիտասարդ ու անխոնջ առաջնորդ Նորաշխարհյան (Ենիտունյան) Պապիկ իշխանը, օգնություն խնդրելու համար ռուսական բանակ մեկնած պատվիրակներին ապաստելով, իր փոքրաթիվ աշխարհազորայիններով ամրացել էր Պերզնկա լեռան քարանձավում։ Զեյթունից շատ հեռու գտնվող ռուսական բանակների վրա հույս դնելը գործնական չէր։ Հերոս լեռնականներին մնում էր սեփական ուժերով դիմադրել Զեյթունի վրա շարժվող թուրքական բանակներին։

1878 թ., երբ ծավալվեց Զեյթունի նոր ապստամբությունը, զեյթունցիներին դաշինք առաջարկող Ահմեդ բեկի առաջնորդությամբ սկսվեց նաև Կոզանյան կոչվող լեռնաբնակ թուրքերի ըմբոստությունը կառավարության դեմ։ Նույն թվականի սեպտեմբերին Ահմեդ բեկի զորքերին պարտության մատնած թուրքական զորախմբերը հոկտեմբերին արդեն արշավեցին Զեյթունի վրա, հանդիպելով Պապիկ իշխանի և նրա համախոհների կազմակերպած դինված դիմադրությանը։ Սակայն ապստամբներին օգնության շտապող Ավագալ գյուղի դպրոցի տնօրեն Հարությունն Զագրյանի (Զուլագ վարժապետ) և Ֆրանուզի վանահայր Նիկողայոս եպիսկոպոսի ղեկավարած վաշտերը մատնությամբ ծուղակն ընկան և անհավասար մարտում պարտություն կրելով, նահանջեցին, իսկ ղեկավարները գերի ընկան։ Բայց զեյթունցի քաջամարտիկները չընկճվեցին։ Ուստի ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ռազմական հոգսերից ձերբազատված սուլթանական կառավարությունը որոշեց անհապաղ զբաղվել Զեյթունի հարցով։ Նա դիմեց ապստամբներին ընկճելու խաբեության իր փորձված միջոցին։ Բարենորոգումներ կատարելու անվան տակ Զեյթուն ժամանեց մի հանձնաժողով, և Գ. Զոհրապի բնորոշմամբ, իր պաշտած միակ աստվածը բռնապետությունը դարձրած թուրքական բարձրաստիճան հայ պաշտոնյա Հ. Նուրյանի ու Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսի մասնակցությամբ։ Հանձնաժողովը զեյթունցիներից հավաքեց հազարից ավելի հրացան։ Ապա համոզեց նրանց շարգելել Զեյթունում նախատեսված կառավարական զինանոցի շինությունը։ Դրա փոխարեն զեյթունցիները հարկային ու քաղաքացիական անենշան առանձնաշնորհումներ ստացան միայն։ Կիլիկյան ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Գր. Արարդյանը, որ հանդես եկավ կառավարության քաղաքականության դեմ, աքսորվեց Կ. Պոլիս։

Թուրքական կառավարության կողմից անարգորեն խաբված ապստամբ լեռնականները զենքը վար դրին՝ կրկին վերցնելու համար։ Զեյթունի քաղաքագլուխ Պապիկ իշխանի երկու հարյուրյակը 1884 թ. նորից ամրացել էր անմատչելի լեռներում ու վերստին դարձել ապստամբության ոգին։ Նույն

17 Տե՛ս Գ. Տեավլեք, Զեյթուն, հ. Բ, Փարիզ, 1946, էջ 64։

օրերին թուրքական զորքերի դեմ հերոսաբար մարտնչում էին Զեյթունի ու շրջակա գյուղերի ապստամբ լեռնականները՝ զեյթունցի նշանավոր հայդուկ Փանոս Քեշիշյանի ղեկավարությամբ։ Այս խումբն էր, որ մի քանի տարի անց նորից հանդես եկավ հարստահարվող հայ գյուղացիների պաշտպանությամբ և վերսկսեց զինված պայքարը կառավարական զորքերի դեմ[18]։

Կառավարությունը բոլոր միջոցներով փորձում էր կանխել շարժման հետագա ծավալումը։ Զեյթունի տասը կենտրոններում, Բ. Դռանն ցուցումով, կազմակերպված հրդեհները մոխիր դարձրին հայ աշխատավոր ժողովրդի ողջ ունեցվածքը։

Զեյթունի ապստամբությանն ուշացումով արձագանքեցին Վասպուրականում, Սասունում, Ալաշկերտում։ Արևմտյան Հայաստանի այս շրջաններում, հատկապես 1880 թ., զինված ելույթները հաջորդում էին միմյանց։ Վանում սովյալ բնակչությունը փորձեց գրավել կառավարական շտեմարանների ցորենը։

Այդ օրերին Արևմտյան Հայաստանում կատարված հարստահարությունների ու բռնությունների մասին տեղեկագրերը այլևս Բ. Դռանը ներկայացնելու փոխարեն, պատրիարքարանի կողմից շրջաբերականներով ուղարկվում էին Թուրքիայի օտարերկրյա դեսպաններին։ Իսկ արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման համար գործնական ծրագրերով հանդես էին գալիս տեղերում ստեղծված ազատագրական խմբակները։ Սրանց ծնունդն ու գործունեությունն արդյունք էին և ուղիղ համեմատական ռեակցիայի մռայլ ու ռազմաշունչ այն հարձակմանը, որ մոլեգնեց սկսած հատկապես 1879—1880 թվականներից։

1880 թ. օգոստոսի 30-ի հրամանով Բ. Դռան կողմից արգելվեց «Հայաստան» անվան օգտագործումը պաշտոնական գրություններում։ 1881 թ. մարտի 7-ին Կարինի ռուսական հյուպատոսը զեկուցում էր Վարդան Մամիկոնյանի և «Մայր Հայաստան» նկարների ոչնչացման, ամենուրեք ժողովների բռնի ուժով խափանման, հայկական դպրոցներում հայոց պատմության դասավանդման արգելման և Բ. Դռան հայահալած քաղաքականության այլ գրսևորումների մասին[19]։ Կ. Պոլսում գրավաճառ Գ. Դավաֆյանը բանտ նետվեց միայն նրա համար, որ վաճառել էր Լևոն Զ-ի գերեզմանի նկարը։ Բռնագրավվում և այրվում էին բոլոր այն գրքերը, որոնցում Հայաստան անունն էր հանդիպում։ «Մշակի» հետ միասին արգելվեցին նաև «Փորձի» և «Մենք Հայաստանիի» ու 1881 թ. հայկական օրացույցի մուտքը Թուրքիա։ Դեռ 1879 թ. Կ. Պոլսում արգելվեցին հայերեն ներկայացումներ։ Սահմանվեց մամուլի և առավել ևս գրականության խիստ գրաքննություն[20]։ Խստություններ սկսվեցին հայկական դպրոցների նկատմամբ։ Դավառական դատախազների քմահաճույքով փոխվում էին դպրոցական ծրագրերը, ամենանամեղ գրքերը բռնագրավվում ու նետվում խարույկների մեջ։ 1881 թ. ապրիլին Վանի նահանգապետի հրամանով արգելվեցին դպրոցներում կազմակերպվող հրապարակային դասախոսությունները[21]։

---

18 Տե՛ս Հ. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմություն, Երևան, 1969, էջ 308—309։

19 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. Քազարխիվ, 1881/1884 թթ., գ. 1625, թ. 2—3։

20 Տե՛ս նույն տեղում։

21 Տե՛ս «Մշակ», 1881, № 74։

Հայկական նահանգները բնակեցվում էին Թուրքիայի եվրոպական մասից ու Կովկասից գաղթեցված մահմեդականներով։ Երկրում տեղական հայ պաշտոնյաներին փոխարինում էին Թուրք չինովնիկները։ 1881 թ. ապրիլին պաշտոնից ետ կանչվեց Վանի փոխնահանգապետ Մկրտիչ Աղաթոնը։ Փոստային բաժանմունքներում ու մաքսատներում ստուգումներն այնքան էին խստացել, որ փորձեցին հսկողություն սահմանել օտարերկրյա, հատկապես ռուսական հյուպատոսների ստացած գաղտնի գրությունների վրա։ Նրանց կասկածում էին հայերի համար գաղտնի զենք ստանալու մեջ, դաշնամուրն անգամ հրանոթի տեղ ընդունելով[22]։ Ահիթներ էին որոնվում բռնություններն ու ձերբակալությունները ավելացնելու։ Թուրքական ֆեսերի փոխարեն մշեցոց արախչիների ցուցադրական երևալը Կ. Պոլսում որակվեց որպես ցույց կառավարության դեմ։

1880 թ. հունվարին անհիմն մեղադրանքով բանտ նետվեցին «Թերճումանը էֆքյար» («Մտքերի թարգման») խմբագիր Տ. Ճիվելեկյանը և արտոնատեր Ա. Սարգսյանը, որոնք իշխանությունների կողմից կասկածվում էին հեղափոխական ինչ-որ կոմիտեի պատկանելու և հայերին զենքի կոչելու մեջ։ 1883 թ. օգոստոսին արգելվեց «Մեհմուայի հավատիսը» («Ծաղկաքաղ լուրերի»), որը հանդես էր գալիս Թուրքական իրականության արատավոր երևույթների քննադատությամբ։ 1882 թ. հոկտեմբերի 21-ին գավազրաբար սպանվեց Մ. Նալբանդյանի համախոհներից մեկը՝ դոկտոր Հովհաննես Քյաթիպյանը։ Հետագայում խորհրդավոր հանգամանքներում իրենց մահկանացուն կնքեցին Զեյթունի հռչակավոր հերոս Պապիկ իշխանը, նշանավոր բժիշկ Տիգրան Փեշտիմալճյանը, խորեն արքեպիսկոպոս Գալֆայանը, Հակոբ Գազազյանը և ուրիշներ։ Գ. Զոհրապը հետագայում խոսելով Թուրքական բռնությունների մասին, ամենասարսափելին համարում էր այն, որ դրանք առաջին հերթին ուղղված էին հայ ժողովրդի «մտքի ու սրտի դեմ»[23]։

Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը նույնպես ենթարկվում էր ազգային ճնշման։ Սակայն ակնհայտ էր հայության երկու հատվածների միջև եղած տնտեսական ու բաղաքական կացության շոշափելի տարբերությունը։ Արևելահայ ժողովրդի վիճակն անհամեմատ բարենպաստ էր Թուրքիայի ֆեոդալական, բարբարոսական իրավակարգում հոգեկան ու ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքի առջև կանգնած արևմտահայության համեմատ։

Սակայն հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության գաղափարը խորթ էր նաև ցարական կառավարությանը։ Անդրկովկասում ցարիզմի գաղութային բաղաքականությունն առավել ցայտուն դրսևորվեց 1881 թ. ապրիլյան մանիֆեստի հրապարակումից հետո, երբ սկսեց իշխել ռեակցիոներ Կ. Պ. Պոբեդոնոսցևի վարած քաղաքական գիծը։ Ընդհանուր ճնշման ուժեղացման հետ մեկտեղ, սաստկացան և հալածանքներն ու սահմանափակումները այլազգիների նկատմամբ[24]։

Ցարիզմն արհեստականորեն խոչընդոտում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների մտավոր առաջընթացը։ 1884 թ. ուսուցիչ Ս. Ե. Համբարձումյանի դիմումին՝ արտոնել իրեն Թիֆլիսում հրատարակելու «Զրույց» անունով շա-

---

22 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղարխիվ, 1881/1884, գ. 1625, թ. 31։

23 Գ. Զոհրապ, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1962, էջ VI։

24 Տե՛ս М. Н. Гернет, История царской тюрьмы, т. 3, М., 1961, стр. 391—392.

բաթաթերթ, պատասխանում են, որ Կովկասի քաղաքական վարչության ղեկավարությունը նպատակահարմար չի գտնում թույլատրել իրեն վստահված երկրամասում հայերեն լեզվով պարբերական մամուլի զարգացումը[25]։

Ցարական պաշտոնյաները փորձում էին թշնամանք սերմանել կովկասյան ժողովուրդների միջև։ 1885 թ. փակվեցին Կովկասի հայկական դպրոցները։

1883 թ. նոյեմբերի 24-ին Ռուսաստանի հաղորդակցության մինիստրը կառավարությանը հայտնում էր իր այն ձեռնարկումների մասին, որոնք ուղղված էին հաղորդակցության բնագավառում աշխատող հայ պաշտոնյաներին հայաբնակ վայրերում ունեցած պաշտոններից ազատելուն և այլ շրջաններ տեղափոխելուն։ Այդ ուղղությամբ միջոցառումներ էին ձեռնարկվում նաև մյուս գերատեսչությունների գծով[26]։

Ցարական կառավարությունը թշնամական դիրք գրավեց նաև արևմտահայերի ազատագրման նկատմամբ։

1883 թ. մայիսի 17-ին Մոսկվա՝ Մելքոն Փանյանին գրած նամակում Բաֆֆին գանգատվում էր, որ «կառավարության տրամադրությունը Հայկական հարցի վերաբերմամբ այժմ ինչպես երևում է փոխվել է»[27]։ Իսկ «Կայծերին» երկրորդ հատորի հրատարակության առիթով Բաֆֆուն արդեն մեղադրում էին հեղափոխություն քարոզելու մեջ, թեպետ այն ուղղված էր ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Թուրքիայի դեմ։ Գր. Արծրունին նույնպես դժգոհում էր, թե նախկինում գրաքննիչը՝ ինքը գալիս հորդորում էր խիստ հոդվածներ տպագրել Արևմտյան Հայաստանի վիճակի մասին, իսկ այժմ արգելում են գրել[28]։

Ահա այս իրադրության մեջ, ուժեղացող ռեակցիային դիմադիր բարձրանում ու ծավալվում էր արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը։

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ–ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ռուս-թուրքական պատերազմից ու Բեռլինի կոնգրեսից հետո վերելք ապրող հայ ազատագրական շարժումը լայն թափ հաղորդեց Կ. Պոլսում և Թուրքիայի այլ քաղաքներում գործող և նորաստեղծ հայկական բարեգործական ընկերությունների աշխատանքներին։

1880 թ. հունիսի 1-ին Կ. Պոլսի Արարատյան, Դպրոցասիրաց-Արևելյան և Կիլիկյան հայկական բարեգործական ընկերությունները միավորվեցին «Միացյալ ընկերություն հայոց» անունով։

Կ. Պոլիս ժամանած նոր սերնդի լիբերալ ներկայացուցիչները՝ Մ. Չերազը Լոնդոնից, Մ. Փորթուգալյանը՝ Վանից և Գր. Նիկողոսյանը՝ Թիֆլիսից, այլ գործիչների հետ միասին մտորում էին արևմտահայության ազատագրման ծրագրերը։ Սակայն ազատագրական շարժման խթանող ուժը գավառն էր, որտեղ ծնունդ էր առնում և հուժկու թափ ստանում աշխատավոր զանգ-

---

25 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 776, ց. 12, գ. 49, 1883, թ. 8։

26 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 229, գ. 1136 թ. 3—10։

27 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1964, էջ 572, 592

28 Տե՛ս «Գործ», № 3, մասն Բ, Բաքու, 1917, էջ 98։